

АДНАСЛОЎНЫЯ І НЕАДНАСЛОЎНЫЯ МІЖМОЎНЫЯ АДПАВЕДНАСЦІ І ІХ ФАРМАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АДНОСІНЫ

Супастаўляльна-тыпалагічнае даследаванне лексікі дзвюх блізкароднасных моў (у тым ліку рускай і беларускай) у анамасіялагічным і семасіялагічным аспектах дазваляе выявіць усе магчымыя тыпы фармальна-семантычных адносін слоў супастаўляемых лексічных сістэм. Анамасіялагічны аспект даследавання дае магчымасць вылучыць амалексы, паралексы, гетэралексы, г. зн. выпадкі супадзення¹, падабенства і адрознення слоў у плане выражэння. Семасіялагічны аспект супастаўлення дае нам прыклады амасемантаў, парасемантаў і гетэрасемантаў, альбо выпадкаў, калі па значэнню словы супадаюць, знаходзяцца ў адносінах перасячэння ці ўключэння і адрозніваюцца. Такім чынам, анамасіялагічны напрамак даследавання выяўляе адносіны паміж азначальнымі, семасіялагічны — паміж азначаемымі. Але паколькі моўныя знакі з'яўляюцца двухбаковымі адзінкамі, то і адносіны паміж імі павінны мець двухбаковы характар: як адносіны ва ўсіх магчымых камбінацыях азначальных з азначаемымі². Разгледзім гэтыя камбінацыі.

Амалексы могуць быць

1) амасемічнымі: рус. *стол* — бел. *стол*;

2) парасемічнымі: а) рускае слова ўключае ў сябе ўвесь аб'ём значэнняў беларускага слова: рус. *гусеница* (1. 'Лічынка матылька', бел. *вусень*. 2. 'Шырокае металічнае палатно, якое складаецца з асобных звёнаў і служыць замест колаў у трактараў і т. п.', бел. *гусеница*) — бел. *гусеница* (знач. '2' рус. *гусеница*);

б) беларускае слова ўключае ў сябе ўвесь аб'ём значэнняў рускага слова: бел. *гонар* (1. 'Грамадская або маральная годнасць, тое, што выклікае усеагульную павагу', рус. *честь*. 2. 'Ганарлівасць, фанабэрыстасць', рус. *гонор*) — рус. *гонор* (знач. '2' бел. *гонар*);

в) рускае і беларускае словы маюць агульную семантычную частку, але пры гэтым кожнае з слоў мае і сваё уласнае значэнне: рус. *бороться* (1. 'Адстойваць, абараняць што-н., дамагацца чаго-н.', бел. *змагацца*. 2. спарт. 'Імкнуцца паваліць', бел. *бароцца*) — бел. *бароцца* (1. Знач. '2' рус. *бороться*. 2. 'Мець прывычку бадаць', рус. *бодаться*);

3) гетэрасемічнымі: рус. *боронить* ('разрыхляць бараной', бел. *баранаваць*) — бел. *бараніць* ('пільна ахоўваць ад нападу ворагаў', рус. *защищать*).

Паралексы таксама могуць быць

4) амасемічнымі: рус. *коридор* — бел. *калідор*;

5) парасемічнымі (прывядзём толькі адзін прыклад — уключэння аб'ёму значэнняў беларускага слова ў аб'ём значэнняў рускага слова, хоць у гэты тып семантычных адносін уваходзяць і выпадкі б і в, якія разгледжаны вышэй): рус. *место* (1. 'Прастора зямной паверхні, якая занята або можа быць занята кім-, чым-н.', бел. *месца*. 2. 'Пэўная частка, участак якой-н. тэрыторыі', бел. *мясціна*) — бел. *месца* (знач. '1', рус. *место*);

6) гетэрасемічнымі: рус. *парной* ('аб малацэ: свежы, яшчэ цёплы, у спалучэнні *парное молоко*', бел. *сырадой*) — бел. *параны* ('аб малацэ: кіпячоны').

Гетэралексы, як амалексы і паралексы, могуць быць

7) амасемічнымі: рус. *тетрадь* — бел. *шытак*;

8) парасемічнымі. З магчымых выпадкаў 2а, 2б, 2в (гл. вышэй) прывядзём толькі адзін: рус. *видимость* (1. 'Магчымасць бачыць', бел. *бачнасць*. 2. 'Выгляд, пераважна падманлівы', бел. *выгляд*) — бел. *бачнасць* (знач. '1' рус. *видимость*);

9) гетэрасемічнымі. Гэты выпадак можа мець цікавасць у першую чаргу ў плане функцыянальным, дакладней у даследаваннях, якія маюць

напрамак ад маўлення да моўнай сістэмы. У білінгва з рэцэптыўным веданнем другой мовы могуць узнікаць памылкі ва ўжыванні слоў, якія ўваходзяць часцей за ўсё ў адны і тыя ж лексіка-семантычныя групы. Напрыклад, ужыванне бел. *снедаць* замест рус. *ужинать* ці наадварот. У такім выпадку цікавым будзе і аналіз гэтых слоў у сістэмах супастаўляемых моў.

Асобы тып фармальна-семантычных адносін лексікі рускай і беларускай моў прадстаўлены выпадкамі, калі слову рускай (беларускай) мовы няма аднаслоўнага эквівалента ў беларускай (рускай) мове. У Алега Шасцінскага ў цыкле вершаў, прысвечаных Беларусі, адзін верш пачынаецца так:

Какое красивое слово
«Присады»!
Что значит по-русски
деревья вдоль сельской дороги.
Какие неисчислимые клады
скрывает
славянский колодец глубокий.

Транслітэрацыя дапамагае аўтару перанесці беларускае слова *прысады* ў рускі тэкст. На тое, што слова незвычайнае, нехарактэрнае для рускай мовы, паказвае двукоссе. Далей ідзе раскрыццё гэтага паняцця — *деревья вдоль сельской дороги*. Калі ў першым выпадку («*Присады*») графічных сродкаў было недастаткова носьбітам рускай мовы для таго, каб зразумець гэту з’яву, то ў другім (*деревья вдоль сельской дороги*) — разгорнутае спалучэнне слоў вычарпальна тлумачыць слова *прысады*, з’яўляючыся ў адносінах да яго аналітычным эквівалентам. Як бачым, у лексічнай сістэме рускай мовы існуе пропуск, лакуна, запоўненая спалучэннем слоў.

У вядомым вершы Ніла Гілевіча «Вы шуміце, бярозы» ёсць такія радкі:

Вы шуміце, шуміце
Нада мною, бярозы,
Асыпайце, мілуйце
Ціхай ласкай зямлю.
А я лягу-прылягу
Край гасцінца старога:
Я здарожыўся трохі.
Я хвілінку пасплю.

Ёмістае па зместу слова *здарожыцца* ў беларуска-рускім слоўніку перакладаецца як *утомиться, изнуриться (в дороге)*. Паясненне *в дороге* можна было б і не браць у дужкі, бо адно слова — *утомиться* ці *изнуриться* — з’яўляецца гіперонімам у адносінах да гіпоніма *здарожыцца*. І толькі спалучэнне *утомиться в дороге/изнуриться в дороге* найбольш поўна перадае змест беларускага слова.

Упершыню тэрмін «лакуна» быў ужыты Ж. П. Віне і Ж. Дарбельне. Пазней мы яго сустрэнем у працах і іншых аўтараў³. Лакуны выяўляліся і аналізаваліся ў асноўным у выніку рамана-германскіх параўнальных даследаванняў і супастаўленняў рускай мовы з французскай і англійскай.

Запаўняльнікі лакун (аналітычныя сродкі выражэння таго ці іншага паняцця) — адзін з выпадкаў асіметрыі моўнага знака, калі аднаму азначаему адпавядае больш аднаго азначальнага (параўн. з іншымі выпадкамі асіметрыі моўнага знака, якія прадстаўлены такімі з’явамі ў мове, як аманімія, мнагазначнасць, сінанімія). У межах адной мовы, па-за супастаўленнем, запаўняльнікі лакун разглядаюцца як звычайныя спалучэнні, як сукупнасць знакаў, у большай ці меншай меры спаяных паміж сабой (параўн. рус. *подсолнечное масло* — бел. *алей* і бел. *бяз-месячная ноч* — рус. *безлуние*).

Разгледжаныя фармальна-семантычныя адносіны лексікі дзвюх моў могуць быць прадстаўлены ў матрыцы.

Дадзеная матрыца ўбірае ў сябе ўсю лексіку дзвюх моў з улікам фармальна-семантычных адносін гэтай лексікі ў найбольш агульным выглядзе, без дэталізацыі адносін азначаемых і азначальных, як напрыклад, у працы А. Я. Супруна⁴. У гэтай матрыцы слова і эквівалентны ёй запаўняльнік лакуны далучаюцца да слоў у сёмай і, у меншай меры, чацвёртай клетках як сінтэтычны і аналітычны сродкі выражэння тоеснага зместу, якія поўнасцю адрозніваюцца або часткова супадаюць.

Семасіялагічны аспект супастаўлення			
Адносіны азначаемых			
Анамазіялагічны аспект супастаўлення Адносіны азначальных гетэралексны паралексы амалексны	амасеманты	парасеманты	гетэрасеманты
	1 рус. <i>стол</i> — бел. <i>стол</i>	2 бел. <i>гонар</i> — рус. <i>гонор</i>	3 рус. <i>боронить</i> — бел. <i>бараніць</i> (міжмоўныя амонімы)
	4 рус. <i>коридор</i> — бел. <i>калідор</i> рус. <i>досиня</i> — бел. <i>да сіняга</i>	5 рус. <i>место</i> — бел. <i>месца</i>	6 рус. <i>парной</i> — бел. <i>параны</i> (міжмоўныя паронімы)
	7 рус. <i>тетрадь</i> — бел. <i>сшытак</i> рус. <i>сверхсрочный</i> — бел. <i>вельмі тэрміновы</i>	8 рус. <i>видимость</i> — бел. <i>бачнасць</i>	9 рус. <i>ужинать</i> — бел. <i>снедаць</i>

Наяўнасць лакун і, як вынік, аналітычных сродкаў іх запаўнення нельга назваць здабыткам той ці іншай мовы, бо гэтыя сродкі ў нейкай меры ўскладняюць працэс зносін ва ўмовах білінгвізму, асабліва для людзей, у якіх веданне адной з моў пераважае. У такой сітуацыі білінгву і аднаслоўны эквівалент падабраць цяжка, не кажучы ўжо аб аналітычным. Э. Касерыу назваў «слабымі пунктамі» моўнай сістэмы тыя яе звёны, якія ў пэўны перыяд часу не адказваюць патрэбнасцям выражэння і зносін гаворачых⁵. Лексічныя лакуны, бадай, можна аднесці да такіх «слабых точек».

Лексічныя лакуны выяўляюцца толькі шляхам супастаўлення моў. Колькасць лакун і структура запаўняльнікаў лакун будзе залежаць ад таго, якія канкрэтна мовы супастаўляюцца. Калі слову *столица* ў беларускай мове ёсць аднаслоўны эквівалент — *сталица*, то ў чэшскай гэтыя словы з'яўляюцца лексічнымі лакунамі — *hlavní město*.

Прырода лексічных лакун не аднолькавая. Так, беларускія словы *алей* і *бранік* — лексічныя лакуны ў рускай мове, якія запоўнены спалучэннямі *подсолнечное масло* і *оладья из тертого картофеля*. Паняцце, якое мае выражэнне *алей*, з'яўляецца эквівалентным паняццю, выражанаму спалучэннем *подсолнечное масло*. Гэта паняцце існуе як у рускай так і ў беларускай этнакультурнай і моўнай супольнасці, але мае розную эксплікацыю. Што датычыцца паняцця, якое выражана словам *бранік*, то яно ўласціва беларускай этнакультурнай і моўнай супольнасці. Слова *бранік* з'яўляецца безэквівалентным у рускай мове. Адсутнічае паняцце — адсутнічае і слова, якое раскрывае яго. Такія словы або перакладаюцца апісальна, як у дадзеным выпадку, або запазычваюцца *лявоніха* (танец) — *лявониха*. Чым больш падобныя мовы і культуры двух народаў, тым цяжэй выяўляецца лексічная безэквівалентнасць. Пражыванне ж на адной тэрыторыі двух народаў і папераменнае ўжыванне дзвюх моў аднымі і тымі ж людзьмі часам наогул нівеліруе гэты адрозненні на узроўні маўлення, асабліва калі гэта маўленне, як нярэдка бывае ва ўмовах Беларусі, «руска-беларускае/беларуска-рускае».

У такой сітуацыі наўрад ці хто задумваецца аб паходжанні слова *дра-нік*. Яно гучыць і ў рускай, і ў беларускай мове. Чым больш адрозненняў паміж мовамі і культурамі народаў, тым відавочней лексічная безэквівалентнасць. Слова *щи* носыбітамі беларускай мовы ўспрымаецца практычна гэтак жа, як і мноства іншых слоў рускай мовы, якія адрозніваюцца ад беларускіх па форме, бо сама страва добра вядома прадстаўнікам усходніх славян. У чэшскую мову гэта слова запазычана з рускай мовы (*šči*), безэквівалентнасць яго больш прыметная, паколькі значна горш, чым беларусам, вядома сама рэалія. Для англічан, французаву безэквівалентнасць гэтага слова будзе яшчэ больш відавочнай.

Такім чынам, запаўняльнікі лакун у адных выпадках — аналітычныя найменні існуючых у мове паняццяў, у другіх — вынік апісання паняццяў, якія адсутнічаюць, калі ўзнікае неабходнасць раскрыць сродкамі сваёй мовы паняцце з іншай мовы.

Даследаванне лексічных лакун знаходзіцца ў полі прыцяжэння больш аб'ёмнага пытання: аналізу спосабаў эксплікацыі тоеснай семантыкі ў дзвюх мовах. Вывучэнне гэтага пытання з'яўляецца асабліва актуальным у функцыянальным плане, калі праблема «ведаю, аб чым сказаць, але не ведаю, як сказаць, выразіць» знаходзіцца на пярэднім плане.

¹ Слова ў плане выражэння будзем лічыць тоеснымі, калі іх адрозненні зводзяцца да заканамерных рэгулярных графічных, фанетычных і іншых адпаведнасцей, якія існуюць у сістэмных адносінах дзвюх моў.

² Гл.: Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, 1973. С. 96 и др.

³ Гл.: Vinay J. P., Darbelnet J. *Stilistique comparée du français et de l'anglais*. Paris, 1958. P. 10; Степанов Ю. С. *Французская стилистика*. М., 1965; Муравьев В. Л. *Лексические лакуны*. Владимир, 1975.

⁴ Гл.: Супрун А. Е. Сопоставительно-типологический анализ лексики // *Методы изучения лексики*. Минск, 1975.

⁵ Гл.: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // *Новое в лингвистике*. М., 1963. Вып. 3. С. 220.

Н. С. ШАТРАВКО

ОБЛИГАТОРНЫЙ АДВЕРБИАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Изучение предложения с номинативной точки зрения ориентировано на структуру ситуации как денотат предложения, на «положение дел» внеязыковой действительности. Отметим, что денотативная ситуация имеет сложную структуру, членится на минимальные участки, обозначающие «кусочки» действительности, репрезентируемые языковыми единицами. Для цели нашего исследования существенным является выделение в структуре ситуации элементов, несущих основную информативную нагрузку, являющихся константными, способными отличить данную ситуацию от другой, и элементов, устранение которых не приведет к изменению типа ситуации.

Организация информативного смысла предложения осуществляется на глубинном уровне, на уровне семантической модели, поэтому для адекватного рассмотрения информативно обязательных компонентов целесообразно обратиться к смысловой структуре предложения. Смысловая структура (семантическая модель), как отмечает О. И. Москальская, определяется: «1) наличием в реальной действительности известного факта, отношения; 2) переработкой его и отбором модели кодирования со стороны говорящего в ходе мыслительно-речевого процесса в соответствии с «углом зрения», ситуацией общения, «фоновым» знанием, коммуникативной интенцией»¹. Семантическая структура предложения способна отражать внеязыковую ситуацию расчлененно, с учетом той доли информации, которую вносит в нее каждый семантический компонент.